

2002-526

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Диссертациялык кеңеш Д.10.02.181.

УДК 8 (043.3) (575.2)

Кол жазма укугунда

Байгерекова Жеңишкул Саматовна

**КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНЫН
КӨРКӨМДҮК КУБУЛУШУ**

10. 01. 09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2002

Иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тили жана адабияты кыргызча эмес мекемелерде билим берүү кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: 1. Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин кандидаты, профессор **С. Закиров**.

2. Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **А. Акматалиев**.

Расмий оппоненттер: Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору **Р. З. Кыдырбаева**.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент **К. Ибраимов**.

Жетектөөчү мекеме: Казак мамлекеттик педагогикалык институтунун казак адабияты кафедрасы

Иш 2002- жылдын *26-сентябрында* саат *15:00* Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу түзүлгөн (тең уюштуруучу – Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору) филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын ыйгаруучу **Д. 10. 02. 181**. Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071. Бишкек, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2002- жылы *20.08.02* таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

А.К.Кадырмамбетова

ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз фольклористика илими кийинки жылдар аралыгында жаңы мазмундук баскычка көтөрүлгөнү талашсыз чындык. Бул көрүнүш өзгөчө «Манасты» ар тараптуу изилдөөдө көрүнөт. Тактап айтсак, кыргыз окумуштуулары эпосту фольклористикалык ыңгайда гана иликтеп чектелбестен, ошону менен бирге улуу чыгарманын көркөм текстин тарыхый-этнографиялык¹, философиялык² аспектиден кароого үлгүрүштү. Ушундан улам фольклордук чыгармаларды дифференциялап, илимдин ар түрдүү тарабынан кароо элдик поэзиянын башка жанрларына да мүнөздүү көрүнүш десек жаңылышпайбыз.

Фольклордук жанрларды өз алдынча изилдөө, жекелик касиеттерин конкреттүү фактылардын негизинде талдоо сөзсүз түрдө фольклористикалык илимдин маани-мазмунун тереңдетүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Мүнөздүү мисал катары окумуштуу-фольклорист **Р. З. Кыдырбаеванын** изденүүчү **С. Кадырова** менен бирдикте жазган «Кыргыздын каада-салт ырлары»³ аттуу эмгегин, окумуштуу **Б. Кебекованын** «Кыргыз элинин каада-салт ырлары»⁴ деген изилдөөсүн, профессор **А. Акматалиевдин** «Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар»⁵ жана «Үйлөнүү-үлпөт салты жана ыры»⁶ деген эмгектерин көрсөтсөк болот. Аталыштарынан эле көрүнүп тургандай, авторлор бул изилдөөлөрүндө фольклордук проблемалардын жекече конкреттүү жагдайларына кайрылышат.

Кыргыз фольклористика илими көркөм тексттерди системалуу түрдө жарыялоо ишинде да бир топ ийгиликтерди жасаганы белгилүү. Ушул негизде «Манас» эпосунун (**С.Каралаев**, **С. Орозбаковдун** ж.б. варианттары боюнча) жарыяланышын, ошондой эле кыргыз фольклористтери «Эл адабияты» сериясын, «Акындар» сериясын ырааттуу түрдө жарыялоодо көрүнүктүү демилге баштагандарын айтууга тийишпиз.

Мына ушундай кыргыз фольклористика илиминде жүрүп жаткан кызыктуу жана маанилүү процесстин негизинде арман ырларын өзүнчө жанр катары карап көрүү зарылдыгы келип чыгат. Себеби кыргыз элинин көп тармактуу, көп жанр-

¹ Молдобаев И. Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Б.: Кыргызстан, 1995.

² Акмолдоева Ш. Б. Древне-кыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). – Б.: 1996.

³ Кадырова С., Кыдырбаева Р. Кыргыздын каада-салт ырлары. – Б.: Илим, 2000.

⁴ Кебекова Б. Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Б.: Шам, 2001.

⁵ Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар. – Б., 2000.

⁶ Акматалиев А. Үйлөнүү-үлпөт салты жана ыры. – Б., 2000.

луу оозеки поэзиясында арман ырларынын өзгөчөлүү тарыхый-адабияттык орду бар. Бул туурасында айрым окумуштуулар буга чейин эле аздыр-көптүр сөз козгоп келишкен. Алсак, кыргыз адабиятын изилдөөдө терең мазмундуу, азыркы күндө да актуалдуулугун жоготпогон илимий эмгектерди жазып калтырган окумуштуу М. И. Богданова өзүнүн кесиптештери Ө. Жакишев, Т. Саманчин, К. Рахматуллин менен биргелешип жазган «Кыргыз адабиятынын очерки»¹ окуу китебинде кыргыз фольклорун биринчи болуп системалаштырып, жанрдык түргө бөлүштүргөн. Мына ошол классификациясында М. И. Богданова биринчилерден болуп арман ырларына кайрылып, аларды үч топко бөлүштүргөн жана ар бир топко кыскача мүнөздөмө берген. Бул материалдар арман ырлары жөнүндө илимий мүнөздөгү эң биринчи публикациялардан болуп саналат.

Арман ырлары өзүнчө жанр катары Т. Байжиев, З. Бектенов², андан кийин С. Мусаев менен Ж. Таштемиров³ тарабынан жазылган «Кыргыз адабияты» окуу китебинде каралып, анда фольклордук мураска «эски турмуштун» (жарды, бактысыз) жана «жаңы турмуштун» (кайгы-капасыз) позициясынан баа берилип, «кайгы-капасыз советтик заманда арман ырлары жаралбайт» деп корутунду чыгарылат. Албетте, элдик оозеки поэзияга карата мындай мамиле көп жагынан авторлордун жеке көз караштарына байланыштуу болсо, экинчи жагынан советтик фольклористикада орун алган таптык көз караштын натыйжасы болуп эсептелинет.

Арман ырларынын жанрдык өзгөчөлүгү, көркөмдүк түзүлүшү, башка жанрлар менен болгон татаал карым-катыштары жөнүндөгү маселе С. Закиров, А. Токомбаеванын «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү»⁴ деген изилдөөсүндө бир кыйла кеңири жана толук каралган. (Эскерте кетмекчибиз, андагы бөлүмдөрдүн ичинен бир гана кошок бөлүмү А. Токомбаевага тиешелүү). Бул изилдөөсүндө окумуштуу-фольклорист С. Закиров арман жанрына мүнөздүү негизги үч маселеге токтолот. Алар: арман ырларынын көркөмдүк түзүлүшү; арман ырлары менен акындар поэзиясынын ортосундагы карым-катыш маселеси; арман ырларынын элдик поэмалардагы көркөмдүк кубулушу. Демек, С. Закиров 60-жылдардын башында эле арман ырларына байланыштуу үч негизги маселени козгоо менен, ошондо эле арман ырларынын эң актуалдуу, эң маанилүү проблемасын күн тартибине койгон.

Арман ырларынын оозеки поэзиядагы тарыхый-фольклордук маанисин аныктоого, жанрдык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө автордук коллектив тара-

¹Богданова М., Жакишев Ө., Рахматуллин К., Саманчин Т. Кыргыз адабиятынын очерки. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943.

²Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты. 8- кл. үчүн окуу китеби. – Ф.: Кыргызмамбас, 1949.

³Мусаев С., Таштемиров Ж. Кыргыз адабияты. 8- кл. үчүн окуу китеби. – Ф.: Кыргызмамбас, 1957.

⁴Закиров С., Токомбаева А. Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Илим, 1964.

бынан жазылган «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки»¹ аттуу эмгекте тиешелүү орун берилген. Аталган илимий изилдөөдө «Арман ырлары» лирикалык тектин бир жанры катарында каралып, көбүнчө көңүл бул жанрдын тематикалык ар түрдүүлүгүнө, ошого жараша мазмундук ар түрдүүлүгүнө бөлүнгөн. Сөз болуп жаткан «Очерктин» авторлору арман ырларынын келип чыгыш, өнүгүш маселесине кайрылып, төмөнкүдөй жыйынтыкка келишет: «Азыркы мезгилде арман ырлары айтуудан калды. Себеби кыргыз эли жашап жаткан социалдык түзүлүш, оокаттуу турмуш, тең укуктуулук арман ырынын пайда болушуна негиз бербейт»². Ырас, ар кандай элдик чыгарма өзүнүн көркөм эстетикасы менен эле эмес, өзү чагылдырган социалдык-турмуштук чындыгы менен да нарктуу. Бирок адам турмушун, адам тагдырын дайыма жана туруктуу түрдө коштоп жүргөн элдик ырдын «токтоп калышын», «унут калышын» кандайдыр бир формациянын (коомдук) алмашышы менен түшүндүрүү бир беткейликке алып келет.

Арман ырларына арналган соңку изилдөөлөрдүн катарына Абдыкерим Абдыразаковдун «Төкмөлүк жана көркөм чыгармачылык» аттуу окуу куралындагы илимий макаласын кошууга болот. Бул изилдөөдө арман жанрын классификациялоо маселеси көтөрүлүп, ар бир топко мүнөздүү болгон белгилер талкууга алынган, ошондой эле арман ырларынын келип чыгыш маселеси түздөн-түз коомдун таптык жиктелишине тыгыз байланыштырылган.

Көрүнүп тургандай, арман ырлары буга чейин эле тигил же бул деңгээлде окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Ошондой болсо да, бул жанр кеңири илимий иштин объектиси боло элек. Ал эми арман ырларынын келип чыгышы, өз алдынча жашоо бөтөнчөлүгү, башка поэтикалык түрлөр менен болгон байланышы, ички карым-катышы, жалпы эле көркөмдүк табияты жөнүндөгү проблемалар учурда кеңири жана системалуу изилдөө зарылдыгын туудурат. Ошондой эле арман ырларынын келип чыгыш, өнүгүш маселелерине карата айтылган «аныктама» да азыркы учурда өз баасын алууга тийиш.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Алар төмөнкүлөр:

а) арман ырлары өз алдынча жанр катарында, поэтикалык системасынын өзгөчөлүгү, элдик оозеки поэзиядан алган тарыхый-эстетикалык орду. Арман ырларынын азыркы учурдагы «өздүк өнөрчүлүк» абалы;

б) арман мотиви кыргыз эпосунда, жанрдык карым-катышы, рецепциясы, армандык мотивдердин эпикалык сюжеттеги жана образдык түзүлүштөгү көркөмдүк функциясы;

в) арман мотивинин акындар поэзиясында көрүнүшү, салттуулук жана индивидуалдуу чыгармачылык маселеси, жанрдык кубулуу (трансформация) проблемасы.

¹Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1973.

²Жогорку китепте. – 139-б.

Изилдөөнүн жаңылыгы. Кыргыз фольклористика илиминде арман ырлары биринчилерден болуп диссертациялык деңгээлде изилденди. Изилдөөдө оозеки поэзияда арман ырларынын кеңири таралышы, социалдык-коомдук турмуштун ар түрдүү жактарын камтышы, өз алдынча жанрдык статустан тартып, элдик эпоско, акындык индивидуалдуу поэзияга чейин көркөмдүк трансформацияга дуушар болушу кеңири ачылып берилди. Көркөм тексттердин биринчи жолу талдоого алынышы, чыгарылган жыйынтыктар тиешелүү түрдө иштин илимий жаңылыгын аныктайт.

Изилдөөнүн материалдары. Арман ырлары боюнча буга чейин жарыяланган илимий-теориялык макалалар, УИАнын Манастануу жана көркөм өнөр улуттук борборунун кол жазма фондусундагы материалдар, эпостук туундулардан Жакыптын, Алмамбеттин, Каныкейдин, Кожожаштын, Курманбектин, Саринжинин, Олжобай менен Кишимжандын армандары, ошондой эле акындардан Т. Сатылгановдун, К. Акиевдин, О. Бөлөбалаевдин, Жеңижоктун, К. Алмазбековдун көркөм чыгармалары изилдөөнүн материалдарын түздү. Ошондой эле темага байланышы бар айрым окумуштуулардын ой-пикирлери да анализге алынды.

Илимий иштин практикалык мааниси. Диссертациянын материалдары элдик оозеки чыгармачылыктагы арман ырларынын жанрдык, тематикалык өзгөчөлүгүн, башка жанрлар менен болгон карым-катыш маселесин, жалпы эле арман ырларынын көркөмдүк потенциалын окуп үйрөнүүдө, азыркы учурдагы абалына туура илимий баа берүүдө филология факультеттеринин студенттерине, ошондой эле кызыккан окурмандар үчүн кеңири маалымат берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. «Кыргыз фольклору жана Манастануу» курсу боюнча лекциялык материалдарды толуктоодо, атайын курстар менен семинарларды өтүүдө көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн методологиялык негизи. Фольклористика илиминдеги фундаменталдуу илимий-теориялык эмгектер жана тексттерди талдоодогу салыштырма-тарыхый, типологиялык ыкмалар иштин методологиялык негизин түздү.

Иштин апробациясы. Изилдөөнүн материалдары Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги «Фольклор жана «Манастануу» курсунда диссертант тарабынан лекциялык жана практикалык сабактарда колдонулууда. Иштин негизги мазмуну Жусуп Баласагын атындагы КУУнун «Филологиялык сериясында» жарыяланган макалаларда, УИАнын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан чыгарылган жыйнактагы макалаларда, илимий-практикалык конференциялардагы докладдарда чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы. Изилдөө иши киришүүдөн, үч главадан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН МАЗМУНУ

Киришүүдө кыргыз оозеки поэзияда арман ырларынын алган орду, буга чейинки изилдениш абалы, теманын актуалдуулугу, анын максат-милдеттери, теориялык жана практикалык мааниси, методологиялык негизи, илимий жаңылыгы, апробацияланышы белгиленди.

Биринчи глава «Арман ырлары: тематикалык жана жанрдык өзгөчөлүгү» деп аталып, анда кыргыз арман ырлары тематикалык жана жанрдык жактан кеңири талдоого алынып, алардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, сүрөттөө каражаттары, образдык структуралык түзүлүштөрү, арман ырларынын азыркы учурдагы абалы туурасында сөз болот.

Арман ырлары элдик лирикалык чыгармалардын бир түрү катары келип чыгышы, калыптанышы боюнча байыркы доорлорго таандык экенин көрүнүктүү фольклористтер ишенимдүү түрдө белгилеп келишкен. Коомдук шарттарга, адам турмушунун ар түрдүү кубулуштарына байланыштуу арман ырларынын тематикалык чөйрөсү, жанрдык составы да улам өзгөрүп, жаңыланып турганы – мыйзамченемдүү көрүнүш. Арман ырларында анимисттик көз караштардын толук түрдө сакталышы, ошондой эле Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги жеке адамдык трагедиянын чагылышы, кантсе да бул жанр узак жолду басып өткөнүн далилдеп турат.

Өткөн замандарда кыргыз элинин турмуш-тиричилиги, жашоо шарттары оор, кыйын болгону белгилүү. Мындай оорчулук, кыйынчылык көбүнчө кедей-кембагалдардын тагдырына туура келген. Демек, кадимки карапайым жашоо-тиричилигине байланыштуу арман ырларынын болушу толук ыктымал. Ошондой ырлардын көпчүлүгү жетим-жесирлердин, кедей-койчулардын, сатылган кыздардын тагдырына байланыштуу келип чыккан. Арийне, буларды сүрөттөө же баяндоо кадимки турмуш-тиричиликтин деңгээлинде болот. Маселенин маңызы мына ушундай жөпжөнөкөй тиричиликтик деталдар жөн эле айтылып калбай, алар белгилүү бир поэтикалык көрүнүшкө айлангандыгында турат.

Алсак, «Койчунун арманы» жогоруда айтылган ойдун ачык далили боло алат. Койчунун арманы жөн эле баяндоо эмес, өзүнүн жашоо-турмушун айтып берүү да эмес, бул – каармандын ички монологу. Монолог жашоо-турмушунда баарынан ажыраган адамдын тагдырын таасын көз алдыга тартат. Ошентип, арман ыр конкреттүү койчунун турмуш-абалына байланыштуу келип чыкса да, өзүнүн мазмуну боюнча турмуш-жашоосунда баарынан ажыраган, кол жууган адамдын жалгыздык абалын сүрөттөйт.

Арман ырлары өзүнүн тематикасы боюнча, сүрөттөлгөн майда-чүйдө жагдайлары боюнча нагыз кыргыз чындыгынан алынганы менен айырмаланып турат. Салттуу көчмөн турмуштун, уруучулук-патриархалдык карым-катыштын, примитивдүү тиричиликтин спецификалык белгилери арман ырында таасын изин калтырган.

Орус ырларынын теориясын жана тарыхын изилдеген окумуштуу Л. И. Тимофеев поэзиядагы лирикалык түрдүн өзгөчөлүгүн мүнөздөп келип, мындайча жыйынтык чыгарган: «Эпостон айырмаланып, лирика дегенибиз сюжеттүүлүктү конструктивдүү белги иретинде пайдаланбайт, бирок айрым учурларда пунктир менен белгиленген окуялуулук, жөнөкөйүрөөк сюжеттик курулуш кездешпей койбойт»¹.

Орус окумуштуусунун ушул оюн кыргыз арман ырларына карата колдонсок болот, себеби өз башынан өткөн окуяларды «чубуртуп», «тизмектеп» баяндаган арман ырларына белгилүү мааниде сюжеттик элементтер мүнөздүү. Каарман өзүнүн ичиндеги муң-зарын билдириш үчүн башынын өткөн оор учурларды баяндап берет. Албетте, мындай баяндоонун негизинде «окуя», «сюжет» деген түшүнүктөрдүн түпкү мааниси сакталбайт. Ошентсе да аларды белгилүү бир турмуштук кырдаалдарды туура баяндаган көркөм ыкма катарында кабылдаса болот. Андыктан, арман ырларынын айрым бир учурларында сюжет түшүнүгүн шарттуу түрдө колдонуу толук мүмкүн.

Арман ырлары ар кандай эле көркөм чыгармадай, белгилүү бир окуяга, көрүнүшкө багытталат да, ошол окуяны, көрүнүштү сүрөттөйт. Бирок ал ырларда ошондой конкреттүү жагдай, кырдаал сүрөттөлгөнүнө карабастан, алар өздөрүнүн маани-мазмуну жагынан тереңделген, жалпылаштырылган, синтезделген мүнөзгө ээ болот. Мына ушул жагынан алып караганда, айрым арман ырларына коюлган ат (название) шарттуу гана берилген. Айтылган ойду жөн гана карапайым тиричилик жагдайында эмес, адам турмушун, тагдырын, философиялык-медитативдик деңгээлде жалпылаштырган, синтездеген «Жокчулук» деген ыр далилдеп турат.

Бирок кандай гана болбосун, арман ырларынын ар бири конкреттүү көрүнүшкө, предметке максаттуу түрдө багытталып, ошол фактынын, ошол окуянын ички маани-маңызы ачылат. Алсак, «Кыздын арманы», «Төркүнүнө жетпеген кыздын арманы», «Зордоп берилген кыздын арманы», «Чалга берген кыздын арманы», «Анжыянга берген кыздын арманы» деген кыргыз кыздарынын тагдыры жөнүндөгү ырлардын ар бири конкреттүү турмуштук кырдаалды сүрөттөйт. Эгер андай болгондо кандай өзгөчө белгилердин негизинде бул жекече тагдырдын натыйжасында келип чыккан ыр жалпылаштырылган, синтезделген көркөмдүк мазмунга ээ болот? Арман ырынын спецификалык өзгөчөлүгү да так ушул учурга байланыштуу. Мисалы, «Кыздын арманы» деген ыр «Кулаалы салсаң, кууга сал»/«Куураган чалга бергенче»/«Курсагым жарып, сууга сал» деген жеке адамдын жеке тагдырын баяндаган саптар менен башталып, «Атага арка болбогон»/«Кызды неге жараткан» деген трагедиялуу апофеоз менен жыйынтыкталат. Натыйжада ырдын башталышында «куураган», «итийген» чалга кеткен кыздын конкреттүү

тагдыры ырдын бүтүшүндө «атага», «агага» арка боло албаган кыздын жалпылаштырылган, синтезделген образына айланат.

Кыргыз арман ырларында аял темасы, айрыкча чалга сатылган кыздын тагдыры өзүнчө бир салттуу темага айланган. Албетте, бул кокусунан эмес. Алыска кеткен, сатылып кеткен, жаш балага берилген, чалга берилген кыздардын тагдыры кыргыз коомунда мүнөздүү көрүнүш болгон. Теманын өзү гана эмес, сүрөттөө каражаттары да, образдык курулмалары да поэтикалык, строфалык түзүлүшүнө чейин өзүнчө бүткөн чен-өлчөм менен белгиленген.

Арман ырларында кыргыздын накта көчмөн турмушунун туруш-турпатына туура келген атрибуциянын так, даана сүрөттөлүшү кайталангыс элес, кайталангыс образ жаратат. Мына ошол кайталангыс образ ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп, бара-бара стереотипке, салтка айланат. Демек, кыргыздын нукура улуттук турмуш-турпатын даана чагылдырган образдык курулмалар арман ырларында да, эпостогу «эпикалык курулманын» бир түрүндөй туруктуу түрдө колдонулуучу салтка айланат. Ошондой болсо да, салттуу эрежелерди толук сактоо менен бирге, арман ырлары көркөмдүк өзгөчөлүгүн жаңылантып, кубултуп турууга ийкемдүү жанрлардан болуп эсептелет.

Кыргыз элинин арман ырларынын ичинде кеңири тараган түрлөрүнүн бири карылык жөнүндөгү чыгармалар болуп эсептелет. Карылык мотиви кыска ырлардан тартып, эпикалык чыгармаларда жана акындар импровизациясында кеңири орун алат.

Карылык жөнүндөгү арман ырларынын келип чыгышында жана көркөмдүк табиятында кандайдыр бир мыйзамченемдүүлүк бар. Албетте, «жаштык» жана «карылык» түшүнүк катары табигый түрдө, өзүнөн-өзү карама-каршылык жаратат. Так ушул табигыйлыктын негизинде карылык жөнүндөгү ырлар контрасттык антитеза иретинде түзүлөт, б.а. «жаштык» түздөн-түз «карылыкка» карама-каршы коюлат. «Жаштык» кандай гана учурда болбосун даңазаланат, ал эми «карылык» тескерисинче ашкереленет. Андыктан, карылык жөнүндөгү ырларда контрасттык абалдардын, антитезалык образдардын жаралышы – мыйзамченемдүү көрүнүш. Ушундай мыйзамченемдүүлүктү «Ат картайды, жал тайды», «Карылык» (1–2- түрү), «Абышканын зары» деген ырлар далилдеп турат. Аталган ырлар формасы боюнча ар түрдүү болгону менен мазмунун боюнча бирин-бири кайталайт, белгилүү даража бирин-бири толуктайт, тереңдетет. Натыйжада карылыктын «образы» улам жаңы жагы, жаңы кыры менен ачылып отурат.

Арман жанры өзүнүн келип чыгыш мезгили боюнча эң байыркы формалардын түрүнө туура келет, бирок ал биротоло селейип катып калган нерсе эмес. Арман ыры, ар кандай эле элдик поэтикалык жанрлардай эле, жаңы турмуштук көрүнүштөргө, коомдук-социалдык өзгөрүүлөргө ылайык өзүнүн көркөмдүк табиятын катмарланууга, жаңыланууга дуушар кылат, трансформациялайт. Буга ачык далил катарында өткөн кылымдын 30–70- жылдарында жазылып алынып, Борбордук кордо сакталып турган ар түрдүү темадагы ырларды көрсөтүүгө болот.

¹Тимофеев Л. И. Лирика. КИЭ, т. I. – М., 1967. – С. 210.

Бул ырлар чолок-мунжулук, оору-кесел, жалгыздык, баласыздык, түрмөдөгү адамдардын арманы, тамсилдик мүнөздөгү армандар, тарыхта жашаган конкреттүү адамдардын конкреттүү окуяга байланыштуу армандары болуп саналат. Бул арман ырлар көпчүлүк учурларда өзүнүн классикалык формасына чейин жетилип, өнүкпөй калган. Мындай көрүнүштүн өз мыйзамченемдүүлүгү, өз себептери бар.

Ошондой болсо да, арман жанры элдин башына оор кыйынчылык келген учурда өзүнүн тереңде жаткан поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүн ачууга жарактуу экенин Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде көрсөттү. Согуш учурундагы арман ырларда жоктоо, күтүү, сагынуу сезимдери басымдуулук кылат, бирок ал жөн эле кайгыруу, аза күтүү эмес, жоого аттанган аскерлер элди коргоо үчүн, элдин көз каранды эместигин жактаган патриоттор катарында сүрөттөлөт, ошондой эле ар бир адамга ушундай муң-зар алып келген «Герман», «фашист» эң коркунучтуу жана каардуу душмандай ашкереленет. Буга ачык мисал катарында «Арман ыр», «Дилгирем урсам жетеби», «Убайым менен карыдым» деген ырларды көрсөтсөк болот. Аталган ырларда жаңы турмуштун, жашоонун реалдуулугу байыркы ыр формасынын жөнөкөй эле кайталанышына алып келбей, архаикалык көркөм аң-сезим чечкиндүү түрдө өзгөргөн коомдук турмуштун жаңы белгилерин чагылтып сүрөттөйт. Мына ошондуктан согуш мезгилиндеги арман ырлар өзүнүн мазмуну боюнча коомдук-социалдык мүнөздөгү поэтикалык көрүнүшкө жатат.

Арман ырлары өзүнүн узак тарыхый жолунда салттык формаларын бекем сактоо менен бирге, жаңы турмуштук кырдаалдарга, социалдык-коомдук жагдайларга байланыштуу жаңыланып, кубулуп отурганы талашсыз чындык. Ошондой болсо да, совет мезгилинде арман ырларынын тагдыры жөнүндө «жаралууга негиз жок», «көңүлдөн унут калды» деген сыяктуу пикирлер айтылып келген. Албетте, социалдык-коомдук өзгөрүштөр көркөм чыгармачылыктын өнүгүш багытына, мазмунуна таасир бербей койбойт. Бирок ушундан улам эле жогорудагыдай корутунду чыгарууга болбойт. Биринчиден, эч кандай мамлекеттик түзүлүш жана бийлик адамды «кайгы-кападан» арылта албайт. Жашоо бар жерде «кайгы-капа», «өкүнүч-өксүк» сөзсүз болот. Арман ырларынын мурдагыдай кеңири өнүккөн классикалык формаларын жогото башташы Совет бийлиги эмгекчилерди тегиз бакыт-таалайлуу кылып жибергендигинде эмес. Экинчиден, бул маселенин негизги жагы эмне үчүн байыркы жанрлар акырындык менен өзүнүн имманенттүү өзгөчөлүгүнөн ажырай баштайт, мындай процесс кандай факторго байланыштуу?

Биздин оюбузча, поэтикалык эволюция, жанрдык кубулуштар социалдык-коомдук турмуштун өзгөрүштөрү менен байланыштуу экени чындык, бирок кандай болсо да көркөм процесс өзүнүн гана ички мыйзамченеми менен өнүгүп, өзгөрүп-кубулуп отурат. Натыйжада кандайдыр бир касиеттерин жоготот, ошону менен бирге эле кандайдыр бир жаңы белгилерге ээ болот. Мына ушул жагдайда белгилүү фольклорист Р. З. Кыдырбаева өзүнүн угузуу жанры-

нын көркөм эволюциясын изилдеген эмгегинде¹ жанрдын ар башка мезгилдеги ар башка функционалдык милдеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө басым койсо, окумуштуу-фольклорист Т. Абдыракунов согуш мезгилиндеги элдик поэзиянын көркөмдүк жагынан бир кылка эмес экендигин белгилеп келип, «согуш жылдарындагы оозеки чыгармалардын кыйласы кыска мөөнөттө элдин элегинен өтүп, иргелип, чыныгы искусствонун предметине өсүп жетүүгө үлгүрбөй калышы да ыктымал»² деген ойду айтат.

Аталган окумуштуулар оозеки поэзиядагы жанрдык процесстин кубулуштары жөнүндө эки башка формада айтып жатса да, негизинен бир эле маселени чечмелеп жатышат. Ал маселе, кандай гана жанр болбосун, учуру, мезгили келгенде белгилүү бир күтүлбөгөн, ал турмак табиятына туура келбеген, мындан да тагыраак айтканда, мурдатан келаткан салтын, мыйзамченемдүүлүгүн «бузган» окуяга дуушар болот. Биздин оюбузча, кыргыз оозеки поэзиясы үчүн ушундай тарыхый бурулуш окуя – жаңыдан пайда болгон жазма адабият менен кездешүү болуп саналат. Ошентип, жазма маданияттын, жазма адабияттын башталышы, калыптанышы жана кандайдыр бир демилгелүү түрдө өнүгө башташы элдин көркөм аң-сезимине чечкиндүү таасир тийгизет. Дал ушул көркөм аң-сезимдин жаңы формацияга өтө баштаган процесси элдик оозеки поэзиянын «кетенчиктеп», токтой башташынын эң негизги себептеринен болду. Сөзсүз түрдө арман ырлары да бул табигый процесстен тышкары боло алмак эмес. Демек, арман ырларынын советтик доордо бошондоп, мурдагы келаткан салттык жол-жоболорун жогото башташы Совет бийлиги советтик адамды «кайгы-капасыз» турмуш-жашоого алып келип койгонунан эмес, табигый түрдө көркөмдүк өнүгүштүн мыйзамченемдүүлүгүнө байланыштуу. Бул мыйзамченемдүүлүк – туташ сабаттуулуктан улам келип чыккан жаңыча көркөм аң-сезим. Көркөм аң-сезимдеги ушундай терең өзгөрүштөрдөн кийин импровизациялык ыр мурдагыдай оозеки түрүндө эмес, кагазга түшкөн жазуу менен тарай баштайт. Мисалы, «Алмазбек жетимдин арманы», «Жетим жүрүп жетилдим» ж.б.

Бул ырлардын ар биринин персонажи же окууда окуйт, же ыр жазат, же кат жазат, айтор ичиндеги кайгы-муңун кагазга түшүрөт. Ал импровизатор, ал турмак акын да болушу мүмкүн, бирок ал ырын оозеки айтпайт, аткарбайт, айтуу жана аткаруу процессинде чыгарманын «вариантын» жаратпайт, тагыраак айтканда, азыр кагазга кандай түрдө түшсө, ал ошол бойдон Борбордун корунда сакталып калат. Демек, булар оозеки поэзия эмес, ошондой эле жазма адабият да эмес. Бирок бул фактыларда оозеки поэзиянын да, жазма адабияттын да башталышы бар.

Мындай кол жазмаларды «өздүк өнөрчүлүк» деп мүнөздөсө болот. Демек, арман ырлары элдик поэзиянын бардык түрлөрүндөй эле жазма адабияттын пай-

¹Калырова С., Кыдырбаева Р. Кыргыздын каала-салт ырлары. – Б.: Илим, 2000. – 62–66-бб.

²Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары. Түзгөн: Т. Абдыракунов. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 190–191-бб.

да болушуна байланыштуу өзүнүн соңку доорун, «өздүк өнөрчүлүк» доорун жашап жатат. Ал эми Борбордун корунда сакталып жаткан кол жазмалар канчалык деңгээлде элдик поэзияга, фольклорго, тиешеси бар экенин аныктоо – фольклористика илиминин алдындагы кечиктирилген милдети.

Жогоруда ойлорду жыйынтыктап келип, төмөнкүдөй тыянакка келдик: арман ырлары өзүнүн пайда болушу, жаралышы жана калыптанышы боюнча каада-салт ырларындай эң байыркы архаикалык жанрлардын катарында турат. Ошондуктан анын кылымдардан бери ооздон-оозго өтүп, калыптанган тематикалык жана жанрдык өзгөчөлүктөрү бар. Бул өзгөчөлүктөр эч кандай башка жанрлар менен алмаштырбай турган өзүнүн гана классикалык формасына ээ.

Экинчи глава «Арман мотиви кыргыз эпосунда» деп аталат. Дүйнөлүк фольклористиканын көрүнүктүү теоретиктеринин бири В. Я. Пропп эпостун жаралышы, генезиси жөнүндөгү проблеманы конкреттүү изилдөө менен бирге төмөнкүдөй кызыктуу ой айткан: «Эпос окуу үчүн гана эмес, ырдоо үчүн жаралат, ал эми ырдоо эркиндикке жана дайыма кыймыл-аракетке умтулат»¹. Өзүнүн оюн окумуштуу эпос ар түрдүү ырдан турат деген жыйынтык менен бүтүрөт. Ар түрдүү ырдан турат деген бул эпос ар түрдүү окуялардан жаралат дегенди билдирет. Кандай гана айтуучу болбосун, эпосту каармандын төрөлүшүнөн баштап, өлүмүнө чейин бир отурушта айтып бүтө албайт. Угуучулардын каалоосу боюнча айрым гана эпизоддорду аткарып берет. Демек, ар бир окуянын негизине коюлган мотивге жараша анын поэтикалык составы да кыймыл-аракетте болуп, жанданып, жаңыланып, кубулуп отурат.

Кыргыз эпосундагы арман жанрынын орун алышын, трансформациясын, көркөмдүк функциясын аныктоо үчүн адегенде кыргыз эпосунун сюжеттик курулушундагы мотивдер жөнүндө айтууга туура келет. Мотив сюжет куруудагы эң маанилүү бирдик экени кыргыз эпосунун эстетикасынан эң эле ачык көрүнөт. Бир эле эпосто мотивдер көп түрдүү болору белгилүү. Ошолордун ичинен бир мотивди карап көрөлү. Улуу «Манас» эмнеден башталат? Зор эпостун көп тармактуу, көп өзөктүү сюжети Жакыптын «туяксыз өтөмбү» деген арманынан башталат; Кожожаш акыркы максатына жетпей аскада калат; Курманбек атасы бербей койгон Телторунун кесепетинен душманынан жеңилет; Саринжи атасы өлгөндөн кийин, агасынын арамза кылыктарынын азабын тартат, айтор кайсы гана кыргыз эпосун алба, арман мотиви кездешпеген сюжет дегеле болбойт.

Жогоруда белгилегендей, «Манас» эпосу Жакыптын баласыздык арманы менен башталат: «Тутунарга туяк жок, /Тууганымдан айрылган /Журтта мендей чунак жок»². Берилген саптар классикалык стереотипинде иштелген, тематикасы боюнча да баласыздык жөнүндөгү армандын ашык-кеми жок өзү, бирок кептин баары эпостун башталышында эле арман ырдын берилиши айрыкча функция аткарууга

чакырылган. Ал кандай функция? Бул катардагы эле жашы келип калган адамдардын бала көрбөй, өмүрү өтүп бара жаткандыгы туурасындагы арман эмес, бул – эң оболу кандайдыр бир сыйкырдуу окуянын башталышы. Сыйкырдуу окуянын башталышына Жакыптын көргөн кадимкидей эмес түшү белги берет: «Ай мунарын жем кылып /Абыдан сыйлап багыпмын, /Жүмүштөн боо тагыпмын»¹.

Элдик арман ырларда, ошондой эле акындар поэзиясында ай менен күн, алтын менен күмүш салыштыруу, метафора маанисинде колдонулат. Жакыптын түшүндө ушул образдык курулмалардын активдүү функциясы салтты улантуу менен эле чектелбейт, ал – эң оболу жаңы эпикалык кырдаалдарда жана көп маанилүү сюжеттик байланыштарда классикалык жанрдын трансформациясы. Ай мунарын, күн мунарын «жем кылып» баккан куш «айың менен күндүдүн бир өзүнөн бүткөндөй» Манас болуп чыга келет. Демек, арман ыр эпостун көркөм составында сырттан келген кандайдыр бир «киринди» эмес, ал монументалдуу, көп тармактуу сюжеттин өнүгүшүндө, каармандын образынын калыптанышында, ар түркүн ажарынын ачылышында орчундуу функциялык милдет аткарган туруктуу белгилерден болуп саналат.

Арман ырынын чыныгы эпикалык даражага көтөрүлгөн трансформациясы Алмамбеттин образына байланыштуу сюжеттик мотивдердин өнүгүшүндө ачык көрүнөт. Алмамбет – эпостогу эң бир трагедиялуу образ. Ал бир жагынан «таза дин» үчүн күрөшсө, экинчи жагынан элин-жерин сагынып куса болот. Каармандын ички дүйнөсүндө жүргөн ушул конфликт, ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда да «качкын» делип кордолушу анын ызасын, арманын ого бетер күчөтөт. Мына ушундай эпизоддун бири – казактын ханы Көкчө менен болгон кагылышы. Бул эпизоддо Алмамбеттин арманы ызгыч куш менен диалог формасында ишке ашат. Арман ыр бул жерде түздөн-түз образдык мотивди уланткан жана тереңдеткен, азыр сөз болуп жаткан окуяны тереңдетип өрчүткөн сюжеттик элементтерден болуп саналат. Кыжырына тийген кушту «өлтүрүп» алгандан кийинки Алмамбеттин арманы чыныгы эпикалык масштабда сүрөттөлөт:

Өз алың билбей сен тийдин,   Өлүмдүн тонун мен кийдим.²

Өзүңө окшоп баш кошуп,

Мындагы ыр саптарында каарман өзүн ызгыч кушка жөн эле катар коюп жаткан жок. Эпикалык антитезанын көркөмдүк мааниси (куш жана арстан), эң оболу, традициялуу климакс жана антиклимакса байланыштуу. Б.а., сөз бул жерде чөлдө жалгыз ызылдап учуп жүргөн, анан өзү келип «арстанга» тийишип, ыза кылып кордоп, жок жерден өлүмгө дуушар болгон куш менен азыр өзүн ошол кичинекей алсыз, кароосуз бир бечера кушка окшоштуруп, «өлүм тонун» кийип турган ач арстан экөөнүн ортосунда эч кандай айырма жок экендиги жөнүндө болуп жатат. Демек, арман ыр өзүнүн традициялуу функциясын атка-

¹Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М., 1978. – С. 311.

²Манас. 1 китеп (С. Орозбаковдун варианты боюнча). – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 17-б.

¹Манас. 1 китеп (С. Орозбаковдун варианты боюнча). – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 29-б.

²Манас. 2- китеп (С. Орозбаковдун варианты боюнча). – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 298-б.

руу менен гана чектелбестен, ал эпостун татаал, көп кырдуу сюжеттик составына табигый түрдө сиңип, мурда болбогон жаңы мазмундук касиет-сапатка ээ болот.

Улуу эпостун эң көрүнүктүү, борбордук фигураларынын бири Каныкейдин образында арман жанрынын байыркы формаларынын классикалык типке чейин өсүп-өнүккөн трансформациясы ачык-айкын көрүнөт:

Казгалдак деген кайран куш   Канчаны көрдүм кайран баш
Кайрылбай учат талаа үчүн.   Карындан чыккан бала үчүн.¹

Каныкейдин улуу арманы ушинтип башталат, бирок бул арман «баласыздык» жөнүндөгү арман ырдын бир түрү эмес, ал – эпикалык сюжеттин башталышы. Манас дүйнөдөн кайткандан кийин Каныкейдин тагдыры кыйын абалда болуп, экинчи жагынан Семетейдин тагдыры да коркунучта калган эле. Ошентип, маселенин баары сюжеттин жаңыча кайрадан түзүлүшүндө, анткени Семетей жөн бала эмес, ал – келечекте Манастын ордун баса турган баатыр. Мына ошондуктан Каныкейдин алдындагы бирден-бир максат-парз Семетейди сактап, коргоп калуу эле. Дал ушуга жараша Каныкейдин арманы да бир жагынан трагедиялуу болсо, бир жагынан накта баатырдык доошко өтөт.

Арман ыр жөн эле адамдын ички муң-зарын баяндап гана чектелбейт, ал сюжеттик окуянын өнүгүшүндө өзүнчө бир байланыштыруучу, бекемдетүүчү функция аткарат. Натыйжада арман жанрынын көркөмдүк түзүлүшү, тематикалык мазмундук чөйрөсү гана кескин өзгөрүүгө дуушар болбостон, ошону менен бирге эле жанрдын мезгилдик жана мейкиндик аралыгы да масштабдуу касиет-сапатка ээ болот. Эгерде арман ырларда көбүнчө бир учурда, бир жерде болгон окуя баяндалса, эпостун көркөмдүк составындагы арман мезгилдик-мейкиндик параметри боюнча принципалдуу түрдө жаңы мазмунга өтөт. Муну Каныкейдин арман-тирадасы ачык далилдейт. Ошентип, арман ыр мейкинден мейкинге, мезгилден мезгилге өтөт. Бир армандын мазмунуна Букардан Таласка чейинки аралык, Тайтору чабылып жаткан учурдан Манастын өлүмүнө чейинки мезгил камтылып жатканы жөн эле тарыхый-этнографиялык ретроспекция эмес, мында өтө терең жалпы адамзаттык идея жатат. Каныкейдин арманы – бул күйөөсүнөн ажырап, атасыз калган баласын жаап-жашырып чоңойткон аялдын жекече тагдыры эле эмес, ошону менен бирге ал улуу баатырын жоготкон, анын ордун баса турган жаңы баатырды күткөн элдин тагдыры. Андыктан Каныкейдин арманы эпостун тулку боюна, көркөмдүк составына табигый түрдө орношуп, сюжеттик түйүндүү жана орчундуу мотивдердин катарына кирет.

Арман жанрынын ар түрдүү трансформациясын кыргыз элинин «кенже эпос» деп аталган чыгармаларынан да ачык байкайбыз. Арман жанры кенже эпостордун көркөмдүк катмарынан орун алуу менен бирге, ар бир эпостун жекече өзгөчөлүгүнө ылайык трансформацияланып, жаңы сапаттык белгилерге ээ болот.

¹Семетей. «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү. 3-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1959. – 42-б.

«Кожожаш» эпосу адам менен жаратылыштын ортосундагы эзелтен келаткан карама-каршылыкты, жаратылышка карата болгон адилетсиз, ал турмак ыгы жок зомбулукту, акырында келип андай зомбулук эмнеге алып келерин сүрөттөйт. Белгилүү мааниде антропоморфисттик көз караштын позициясында жаралган «Кожожаш» эпосунун сюжети эки персонаждын (Кожожаш менен Сурэчки) таймашуусу, конфликтиси негизинде курулат. Мергенчиликтин кызуусуна кирген Кожожаш эң каардуу ырайымсыздыкка – тукумкурут жасоо кылмышына чейин барат. Демек, ал өзүнүн жасаган кылмышына теңдеш, маанилеш жаза тартууга тийиш. Андай жаза – бир гана өлүм, болгондо да туш тарабы туюк аскада калып өлүү. Бул – жаратылыштын өзүнө жасаган чектен чыккан зомбулукка карата жообу, өч алуусу.

Эпостун өтө оригиналдуу сюжеттик негизине коюлган ушундай трагедиялуу мотив түрдүү арман ырлары менен коштолушу мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Адамдын тагдырына, жаратылыштын келечегине негизделген сюжеттик окуя Кожожаш менен Сур эчкинин тегерегинде өткөндүктөн, арман ыр да өзүнүн структурасы боюнча монолог эмес, көбүнчө диалог түрүндө иш жүзүнө ашырылат. Ошондой эле эпостун көркөмдүк составынан орун алган арман жанрынын ар түрдүү варианттардын (А. Үсөнбаев, С. Конокбаев, Т. Жээнтаев) жеке өзгөчөлүгүнө, толуктугу же толук эместигине, сюжеттик бир бүтүндүгү же эпизоддуулугуна байланыштуу аткарган көркөмдүк милдети да ар түрдүү болот. Бирок ошого карабастан арман жанрынын архаикалык элементтери, стереотиптик формулалары сакталып калганы бул адабий түрдүн кыргыз поэзиясында, айрыкча оозеки поэзияда күчтүү өнүккөнүн айгинелейт.

«Курманбею» эпосунда Курманбектин образындагы арман мотиви жоокердин мине турган тулпарына байланыштуу келип чыгат. Өзүнө энчилүү тулпардын жоктугу – баатырдын душманга алдырып койчу мүчүлүш жери. «Курманбею» эпосунун башка баатырдык эпостордон өзгөчө айырмасы да ушул энчилүү, кошо бүткөн, кошо жаралган тулпардын жоктугу. Натыйжада сюжеттин чиелениши жана драмалуу нукка өтүшү Телтору атка байланыштуу өнүгөт. Курманбектин жараланышы да ушул сюжеттик мотивден улам келип чыгат:

Арманды башка салалы,   Ай, дүйнө жалганы.¹

Атын бербей атакем,

Келтирилген саптардан кийин анын атасына жиберген каргышы берилген. Армандын каргышка өтүшү – сөзсүз, жанрдык кубулуштун бир түрү.

Кенже эпостордун ичинен «Эр Төштүю» эпосунун көркөмдүк составын түзгөн жомоктук, мифтик жана фантастикалык катмарлар анын башка эпостордон айырмаланган өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Аталган эпостун көркөмдүк структурасы жомоктук, мифтик жана фантастикалык негизде түзүлүшүнө

¹Курманбек. Сейитбек. «Эл адабияты» сериясы, 5-том. – Б.: Шам, 1998. – 52-б.

ылайык, андагы арман ырларынын функциясы да ушул бөтөнчөлүккө байланыштуу келип чыгат. Чынында да Элемандын «баласыздык» жөнүндөгү арманы эпостун мифтик, жомоктук өзгөчөлүгүнө толук шайкеш келген гармонияны түзүп турат. Анткени Элеман баласыз эмес, анын тогуз уулу бар, бирок алар «жоголуп» кетишкен. Мунун баары миф. «Кыдырып кыйла шаарды» Элеман тогуз уулун таппайт, ошондуктан Элеман өзүн баласызмын деп арманын айтат:

«Эр туяксыз өтпөйт» – дечү эле, Туяксыз өтүп кетемби?!¹

Тоодогу тогуз сан, адырдагы алты сан жылкыны багып, ошол мифтик тогуз уулдун дайнын табыш үчүн алардан башкача дагы бир накта мифтик бала төрөлүш керек. Ал бала – Төштүк. Демек, Элемандын арманы аты жок тогуз уул жөнүндө эмес, ал – кадимкидей эмес төрөлө турган, кадимкидей эмес дос күтө турган (алп кара кушпан тартып, кумурскага чейин), кадимкидей эмес душмандар менен (Көк дөө, Чоюн кулак, Жети баштуу жезкемпир ж.б.) күрөшө турган Эр Төштүк.

Ошентип, арман ыр көп катмарлуу, көп окуялуу, ошондой эле көп персонаждуу эпикалык сюжеттин өзүнчө бир башталышы, экспозициясы иретинде функция аткарат. Чечмелеп айтсак, Жакыптын «артымда калар туяк жок» деген арманы дүйнөгө Манасты алып келсе, ошондой эле туюмдагы Элемандын арманынан кийин эчтемеге жарабаган тогуз уулдун ордуна Эр Төштүк келет. Ушунун өзүнөн ар бир эпостун ички табиятына жараша арман ыры да өзүнүн гана көркөмдүк функциясына ээ болору ачык көрүнөт.

Үчүнчү глава «Арман мотиви акындар поэзиясында» деп аталат. Кандай гана акын болбосун, өзүнүн чыгармасын элдин алдында айтып, аткарып жатканда, эң оболу салтка таянат, ага кайрылбай четтеп өтүп кете албайт. Салтка кайрылуу деген бийик тоого таянуу гана эмес, ал – ошону менен бирге, ошол бийиктиктен чыгармачылыктын жаңы горизонтуна багыт алуу. Кыргыз поэзиясында күчтүү өнүккөн арман мотиви ар башка акында ар башкача көрүнөт. Мунун негизги себеби ар бир акындын жекече тагдырына байланыштуу. Ушул аспектиде Токтогул менен Женижоктун, Калык менен Осмонкулдун жекече акындык тагдырына көз жүгүртүп көрүү өтө кызыктуу. Албетте, аталган акындарга чейин да бир топ улуу акындар болгон. Алардын чыгармаларында да арман мотиви жогорудагыдай себептердин негизинде күчтүү өнүккөн. Алсак, эл оозунда легенда мүнөзүндө сакталып калган Токтогул ырчынын, Асан Кайгынын, ошондой эле «Замана» акындарынын чыгармаларында арман мотиви философиялык-медитативдик мүнөздө болгон. Бул көрүнүш өз себептери менен түшүндүрүлөт.

Улуу Токтогулдун поэзиясындагы арман мотиви эң оболу акындын Сибирь мезгилиндеги тагдырына байланыштуу. Бул – табийгы иш. Биринчиден, кыргыз акыны өмүрүндө укпаган, билбеген жакка айдалып, жеринен, элинен ажырап, туткунда калган. Экинчиден, сүргүндө жүргөндө энеси, баласы каза болот. Си-

¹ Эр Төштүк. «Эл адабияты» сериясы. – Б.: Шам, 1996. – 30-б.

бирь, сүргүн, түрмө акындын жекече трагедиясы болгондуктан, анын арман ырларында жекече турмуштук жагдайлар басымдуулук кылат.

Токтогулдун атактуу «Туткун ыры» өзүнүн мазмунунун тереңдиги, идеялык-социалдык лейтмотиви боюнча акындын арман ырларынын ичинен программалык мааниге ээ. Бул чыгарма салттуу строфалык параллелизм менен башталат:

Жаралдым беле насыпсыз? ... Туулдум беле насыпсыз?

Кармалып келдим жазыксыз. Тутулуп келдим жазыксыз.¹

Эмне үчүн строфалык параллелизм арман ырларында көп колдонулган, көп кайталанган көркөм сөз каражаттарынан болуп калган? Албетте, сүрөттөө каражаттарынын жардылыгынан эмес. Элдик поэзиянын салтына таянган акын ушул салттын бузулбас, бекем эрежелерине таянып, бир эле ойду, бир эле идеяны кайталап (ар башка формада) айтуусу керек. Кайталоо карандай тавтология эмес, ал ойду, идеяны тактайт, күчөтөт, образдуулук ачыкты ого бетер бекемдейт. Жогорудагы ырда да бир эле ой, идея экинчи строфада мааниси боюнча жакын башка түшүнүктөр же синоним сөздөрдү кайталоо натыйжасында арман мотиви күчөтүлөт, өзүнчө бир кыйын, татаал абалда калган адамдын тагдыры элестейт.

Жогорудагыдай кырдаал түзүлгөн соң, Токтогул өзүнүн жеке турмуштук ал-абалын кеңири баяндоого өтөт, натыйжада капаста калган адамдын трагедиялуу турмуштук панорамасы көз алдыга тартылат. Мындай панораманы тартуу акын үчүн өтө керек. Бул – жыйынтыктоочу ойду, идеянын, мындайча айтканда, алдын-ала даярдыгы, кеңири мотивировкасы. Анткени акын өз жерине, өз элине кайрылып келерине ишенбейт, көзү да жетпейт, «калармын мен да көмүлбөй» деп шектенет, бирок ошондой капастагы абалында да, акын экендигин сезгенде канат бүткөндөй, каруу киргендей, калкын көздөй сызууга даяр. Акыры Токтогул көксөгөн бул улуу максатты да иш жүзүнө ашырды.

Токтогулдун «Туткундагы арман», «Жолдош болбо жаттарга», «Туткунда жүргөндө», «Качкандагы ыр» деген чыгармалары мазмуну боюнча акындын арман ырларында сүрөттөлгөн мотивдерди кайталайт. Бул түшүнүктүү, алыскы жерге айдалып келүү, тааныш эмес жашоо-турмушу, эл-жеринен ажыроо, адилетсиздик, зомбулук акындын сезиминен, акыл-эсинен такыр чыккан эмес. Бирок кантсе да акындар поэзиясында арман ырларынын негизги өзөгүн өмүр, өлүм, карылык, замана жөнүндөгү ырлар түзөт. Ушул ыңгайдан алганда, Токтогулдун поэзиясынын эң бийик чокусу – акындын өмүр, өлүм жөнүндөгү медитативдик ой жүгүртүүлөрү. Бул ойлор акындын «Күлгүн жаш өтүп эскирет», «Өмүр», «Өлүм», «Карылык» деген ырларында топтолгон. Алсак, акындын «Өмүр» деген философиялык мазмундагы чыгармасы көркөмдүк түзүлүшү боюнча элдик арман жанрынын өзгөчөлүктөрү менен толук түрдө үндөшүп турат.

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. I том. – Ф.: Кыргызстан, 1968. – 106-б.

Токтогулдун арман жанрынын классикалык үлгүсүндө жараткан дагы бир чыгармасы «Карылык» деп аталат. Бул чыгарма эң оболу адам өмүрүнүн ар түрдүү кырдаалдарын көз алдыга таасын келтирип тарткан панорамалуу картина. Дагы кайталап айтууга туура келет, Токтогул өзүнүн бул чыгармасында элдик традицияга дагы бир жолу кайрылат, ошону менен бирге эле өзүнүн залкар акындык күчүн жумшап, арман жанрынын жаңы көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн ачат. Мына ушундан улам акындын «Карылык» деген ырын элдик жанрдын индивидуалдуу чыгармачылыктагы принципиалдуу трансформациясы деп айтсак болот:

Көмүрчүнүн атындай, Көп өмүрүм өткөрүп,
Кыйшаң болгон кезегим. Шыйпаң болгон кезегим.¹

Бардык эле карылык жөнүндөгү арман ырларында «адам» менен катар коюлган «ат» Токтогулдун ырында күтүлбөгөндөй предметтүү, конкреттүү образга айланат, натыйжада көз алдыга алдан тайып, күчтөн кеткен бир бечара карыянын элеси тартыла түшөт. Демек, Токтогулдун ырындагы күтүлбөгөндөй салыштыруулар («көмүрчүнүн атындай») жаңы турмуштун аксесуарлары. Себеби акын салт менен чектелбейт, анын чегин кеңитүү максатында чечкиндүү кадам жасайт. Андан ары карылыкка жеткен адамдын ал-абалы бирден саналып, төмөнкүдөй жыйынтыкталат:

Сайраган булбул тилинди Бууйт экен карылык.²

Карылык адамдагы эң кымбат, эң асыл нерсени алат, акын үчүн андай нерсе – «булбул тил». Акын карылыкты жеке трагедиясы катарында карайт да, өз атын атап, өзүнө-өзү кайрылат:

Картайып кеттим Токтогул, Кара чачым ак болуп.³

Өзүнө-өзү кайрылуу жаштыкты жоктоо менен чектелбейт. Берилген сүйлөмдөн кийин акындын туура он строфадан турган монологу башталат. Монологдо акын аяктай булчуң эт кеткенге, анардай кызыл бет кеткенге эмес, «кызыл тилдин» булдурттап калганына кайгырат. Программалык чыгарманын так ушул жеринде арман жанрынын классикалык ыкмасы – антитеза өз күчүнө кирет. Туптуура сегиз строфада «жашчылык» – «карылык» түбөлүк карама-каршылык окуя мүнөзүндө сүрөттөлөт.

Салттуу параллелизм принцибинде түзүлүп, үч строфадан турган «Карылык» ырынын жыйынтыктоочу бөлүмү жанрдык трансформация жөнүндөгү окубузду дагы бир жолу ачык жана ишенимдүү далилдейт. Элдик карылык жөнүндөгү ырда эки сапта, же төрт сап менен бүткөн бир строфада берилүүчү ой-идея бул ырда он эки саптан турган үч строфада жайгаштырылган, бирок кеп көлөмдө эмес, маселенин маани-маңызы мазмунунда, пафосунда. Белгилүү болгондой, Токтогулдун «Карылык» ыры элдик ырга караганда өзүнүн мазмуну

¹Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. II том. – Ф.: Кыргызстан, 1968. – 197-б.

²Жогорку китепте. – 197-б.

³Жогоркуда – 197-б.

боюнча гана ар түрдүү эмес, формасы боюнча да тиешелүү түрдө ар түрдүү. Мына ушунун өзүндө жанрдык трансформациянын сыры сакталган.

Арман ырынын жанрдык мүмкүнчүлүгүн акындар кандайча пайдалангандыгын жана кандай түрдө трансформациялаганын белгилүү төкмө ырчы Осмонкулдун «Карылык» деген ырынан байкаса болот. Бул ырды карылык мотивине жасалган Совет доорундагы эркин импровизация деп эсептейбиз. Себеби айрым учурларда акындын талантынан түздөн-түз келип чыккан «салттуу эмес» эркин импровизация ырдын образдык системасын кубултуп, түрдөнтүп турат.

Осмонкул арман жанрынын байыркы мотивдерине таянуу менен катар, өзүнүн күчтүү өнүккөн төкмөлүк искусствосун жаңы замандын, жаңы турмуштук кырдаалдардын талабына толук ылайыктайт. Акын карылыктын келгенине өкүнбөйт, ушунун өзү эле күтүүсүздүк, ал эми элдик ырларда башкача сүрөттөлөт. Бир гана наалыганы: «Ушул жыргал заманда» он сегиз менен жыйырма беш бир кайрылып келсе... Акын жаңы турмушка бүт ак дилинен ишенет, анткени жаңы заман ага бүт баарын алып келген. Ошондуктан, «Карылык» деген ыр өзүнүн негизинде салттык атрибутканы толук сактаганы менен өзүнүн мазмуну жана пафосу боюнча жаңы замандын одасына айланат.

Ошентип, улуу Токтогул карылык ырына байланыштуу арман жанрынын көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн философиялык, медитативдик тереңдикке карата өнүктүрсө, Осмонкул жаңы турмуштун түздөн-түз таасири астында арман жанрынын мазмундук пафосун турмуштук жаңы өзгөрүүлөргө карай багыттайт. Натыйжада ар бир учурда жанр өзүнүн көркөмдүк табиятын кескин трансформацияга дуушар кылбай койбойт. Анткени жанр дегенибиз өзүнүн табияты боюнча канчалык консервативдүү болбосун, канчалык белгилүү бир стереотиптерге жана эрежелерге көз каранды болбосун, коомдук турмуштун, көркөмдүк аң-сезимдин өзгөрүшүнө жараша кандайдыр бир жаңыланууга, кубулушка туш келет. Мына ошондуктан жанрдык аныктаманын өзү да бир калыпта эмес. Орус окумуштуусу Б. В. Томашевский жанр жөнүндө мындайча пикир айткан: «Жанр – бул бир борборго карай тартылуунун чөйрөсү, айланасына жекече чыгармалар топтолушкан өзүнчө бир чекит. Жанрдын бул абсолюттук тибине көпчүлүк чыгармалар жакындап келип топтолушат, кээ бирлери алыстап да турат. Ошондуктан, конкреттүү чыгарманын бул жанрга жатар-жатпасын аныктоо өтө татаал болот»¹.

Ошентип, орус окумуштуусу Б. В. Томашевскийдин теориясы боюнча жанрдык борборго чыгармалар кээде жакындап топтолушса, кээде чачырап алыстап турат. Ал эми кыргыз окумуштуусу Р. З. Кыдырбаеванын көз карашында белгилүү бир жанрдын чыгармалары өзүнүн мазмуну боюнча жакын турган башка бир жанрдын түрү катарында да каралышы мүмкүн. Демек, кыргыз

¹Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение. – Л., 1959. – С. 502–503.

деген төрт сап ырынан ачык көрүнүп тургандай, ал «жармач жазма акынга» караганда төкмөчүлүктү, импровизацияны бийик койгон. Ал өзүнүн ырларын басымдуу учурларда байыркы кельттердин барддарына окшоп эл чогулган жерлерде төкмөчүлүк менен жараткан экен.

Какен Алмазбековдун поэзиясындагы эң негизги мотив – арман мотиви, өзүнүн жаралышы боюнча түздөн-түз элдик ырлар менен тамырлаш, киндиктеш. Акындын «Эненин арманы» деп аталган ыр китебиндеги программалык ырлардын бири «Эненин дастаны» деп аталат. Бул ырда Улуу Ата Мекендик согушта алты бирдей уулунан ажыраган эненин тагдыры баяндалган. Ыр бекеринен «дастан» деп аталбайт. Дастанда согуш талаасында каза болгон балдарынын жоокердик милдет өтөөсүн, же болбосо патриоттук духун көрсөткөн жалган пафос менен шөкөттөлгөн бир дагы ыр сабы кездешпейт. Тескерисинче, «бүчүрү калбай кагылган», «ботодой боздогон», «молодой болгон» бир карып эненин элеси таасын көзгө элестейт.

Албетте, Улуу Ата Мекендик согуш көп улуттуу совет элине эсеп жеткис кайгы-зар алып келди, ар бир үй-бүлө кимдир бирөөсүн жоготту, ошого карабастан жеңиш үчүн этекесин аябай, акыр аягына чейин темирдей бекем чыдамкайлыкты көрсөттү. Социалисттик реализм адабияты улуу трагедиянын ушул оптимисттик жагын бөлүп алып, бийик пафос менен чагылтып берди. Ал эми Алмазбековдун дастаны арман жанрынын «мыйзамы» негизинде жаралган себептүү, ал ошол гана жанрдын мүнөздүү касиет-сапаттарына ээ болмок. Балдарынын аман-эсендигинен биротоло түнүлгөндөн соң, эненин бир каалары, бир сураары – бир гана өлүм, ал качан келет, дагы канча турат, билбейт. Улуу Ата Мекендик согуш алып келген кайгылуу трагедиянын ушул жагын сүрөттөө – бул дагы чындык, реалдуулук. Ал чындыкты, ал реалдуулукту эл аралап жүргөн азыркы замандын төкмө акыны («бард») гана айта алмак.

К. Алмазбековдун «Кыргыз көчү» деген көлөмдүү ыры элге кеңири белгилүү болгон «Кыргыз көчү» деп аталган комуз күүсүнүн тикелей таасири астында жазылган. Бул арман күүнүн ыргагын К. Алмазбеков өз керт башынын арманы катары кабыл алат, өзүнүн армандуу тагдырындай «адамда жок» деген бүтүмгө келет. Ушундан улам айтсак болот, акын өзүнүн төкмөлүк чыгармачылыгында арман жанрын өзүнчө бир поэтикалык кредо катарында тутуп, аны ар тараптан өнүктүргөн.

Жыйынтыктап айтканда, акындар поэзиясында арман ырлар сөзсүз жана туруктуу түрдө жанрдык, идеялык-тематикалык өзгөрүүлөргө, трансформацияга дуушар болот. Өзгөрүү жана кубулуу ар бир акындын индивидуалдуу тагдырына, акындын талантына жана чыгармачылык масштабына ылайык жүрөт. Бирок бир кырдаалды чечкиндүү түрдө кесе айтууга болот: жанрдык кубулуу, трансформация канчалык терең жана күчтүү болбосун, баары бир байыркы салттуу форманын стилистикалык көрүнүштөрү сакталбай койбойт. Мына ушунун өзүндө арман жанрынын байыркылык жана азыркылык касиет-сапаттары ачыкка чыгат.

Корутундуу төмөнкүдөй тыянактар жана жалпылоолор берилди:

Диссертациялык иште арман жанры үч деңгээлде, тактап айтканда, кыргыз оозеки поэзиясынын көрүнүктүү үч түрүнүн: оозеки поэзия, акындар поэзиясы жана эпостук чыгармалардын негизинде каралып, талданды. Бул үч башка көркөмдүк окуя кандайдыр бир ички органикалык бүтүндүктү түзүп турат. Ал эми биз айрыкча басым коюп айтып жаткан ички органикалык, табийгы касиет-сапат байыркы жанрлардын бири болуп эсептелинген арман ырларынын ар түрдүү көрүнүшүнөн, кубулушунан, трансформациясынан келип чыгат.

Кыргыз поэзиясында адамдардын кайгы-мунун, аткарылбай калган кыял-тилектерин, жакырчылык жана оор турмушун өзгөчө бир күч менен сүрөттөгөн арман ырлары өзүнүн нечен кылымдарды басып өткөн узак жолунда бекем, туруктуу традицияга ээ болуу менен, коомдук көрүнүштөрдүн тикелей таасири астында улам жаңыланып, трансформацияланып жүрүп отурат. Натыйжада арман жанры кыргыз оозеки поэзиясында өтө динамикалуу жана кыймыл-аракеттүү, кеңири масштабдагы көркөм образ каражаттарынын бирине айланат. Ушул аспектиден алып караганда, кыргыз поэзиясындагы арман жанры түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармачылыгында өз алдынча өнүккөн толук номенклатурасы бар бирден-бир жанр десек болот.

Арман жанры – бул кыргыз чындыгы, кыргыз турмуш негизинен келип пайда болгон нукура улуттук көрүнүш. Кыргыздын социалдык-коомдук өнүгүш өзгөчөлүгүнөн келип чыккан бул поэтикалык феномен өзүнө гана мүнөздүү тематикалык мотивдери менен белгиленет. Алар: кедей-койчулар, жакыр турмуш-жокчулук, аял теңсиздиги, карылык, баласыздык, оору-майыптык, жалгыздык тематикалары. Бул тематикалык мотивдер ар түрдүү турмуштук кырдаалдарга, жагдайларга байланыштуу ар түрдүү көркөмдүк формага ээ болот. Ассонанс, аллитерация, психологиялык жана строфалык параллелизм, каймана сөз жана анти-теза, көркөм градация жана подтекст ж.б. арман ырдын образдык структурасын аныктоо менен бирге алар ар түрдүү турмуштук жагдайларды сүрөттөөдө ийкемдүү касиет-сапатка ээ. Б.а., классикалык салттын сакталышы арман жанрынын тексттик белгилеринен болуу менен бирге, ал башка поэтикалык салттар менен аралашканда ар кандай кубулуштарга, трансформацияга дуушар болушу мүмкүн. Жанрдык кубулуштун, трансформациянын, мындай түрүн биз сублимация деп аныктайбыз. Анткени, арман жанры башка поэтикалык жанрлар менен айкалышканда өзүнүн тектик касиет-сапаттарын сактоо менен жаңы түзүлгөн кырдаалга байланыштуу жаңы көркөмдүк процесстин мыйзамдарына ылайык жашай баштайт. Мындай көрүнүш бөтөнчө арман жанрынын конкреттүү эпостук чыгармалар, акындар чыгармачылыгы менен кездешкенде ачык байкалат.

Кыргыз эпосунун көркөмдүк системасынан арман жанрынын орун алышы дүйнөлүк эпостун тарыхында айрыкча көрүнүш деп айтууга болот. Башка бир эпостордо коштошуу же керээз мүнөзүндөгү ырлар болушу мүмкүн. Бирок арман ыры аткарган активдүү көркөмдүк функция – бул бир гана кыргыз эпосуна

поэзиясында арман жанрын белгилүү бир стереотиптер менен чектеп коюуга болбойт, анын трансформациясы ар түрдүү жана кеңири болушу толук мүмкүн.

Дал ушул мааниде кыргыз акындарынын ичинен өзгөчө бөлүнүп турган таланттын бири – Калык Акиев. Ал эң атактуу төкмө акын, Совет доорунда катсабатын жоюп, өзүнүн чыгармаларын өзү кагазга түшүргөндөрдөн. Ошентип, Калык Акиев – улуу Токтогул, Алымкул, Осмонкул менен айтышкан, «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан» эпосторунун варианттарын жараткан акын-импровизатор, ошондой эле «Күлүсүн», «Ак Мөөр», «Бирасыл», «Карач дөө» сыяктуу поэмаларды жазган акын-жазгыч.

Дүйнөлүк көркөм процессте ушундай уникалдуу көрүнүш барбы, эгер бар болсо, алар кандайча классификацияланат? «Айтуучу» фундаменталдуу эмгегин жараткан А. Б. Лорддун көз карашы боюнча чыгармачыл инсан бир эле учурда эки көркөмдүк системада, оозеки поэзияда жана жазма адабиятта жашай албайт, б.а. бир эле учурда тигил да, бул да боло албайт. Биздин оюбузча, Калык Акиевдин бай жана көп кырдуу чыгармачылыгы А. Б. Лорддун бул теориясына олуттуу оңдоо киргизет. Алсак, акындын «Жокчулук» деген ыры, «Күлүсүн» поэмасы оозеки адабият менен жазма адабияттын көркөм системасынан жаралган чыгармалар.

Калык Акиев – сөзсүз түрдө улуу импровизатор, оозеки поэзиянын эң бир көрүнүктүү өнүктүрүүчүсү, кыйшаюусуз түрдө анын салтын уланткан акын. Ошол эле учурда – Калык жазма адабияттын кадыресе өкүлү, бирок ал профессионал эмес. Биздин жеке түшүнүгүбүздө, ал жазма түрүндө да импровизатор бойдон кала берет. Мына ушул ойду акындын 1951- жылы жазылган «Баскан жол» деген проза түрүндөгү автобиографиялык чыгармасы ачык далилдеп турат. Бул прозалык чыгармада арман ыр кыргыз чындыгын, кыргыз турмушунун нукура картинасын ачык-айрым сүрөттөйт, ошондой эле акындын прозалык баяндамасынын сюжеттик өнүгүшүндө өзүнчө бир данакерлик, байланыш кызматын аткарат. Так ушунун өзүндө жанрдын трансформациялык кубулушу жатат.

Элдик арман жанрынын акындар поэзиясындагы жаңылыгы, бүтүндөй трансформациясы Калык Акиевдин «Ак Мөөр» поэмасынан (1947) эң ачык көрүнөт. «Ак Мөөр» поэмасы – жөн гана реалдуу тарыхый чындыктын, эл оозунда айтылган уламыштардын негизинде гана жаратылган чыгарма эмес, ал ошону менен бирге элдик поэтикалык жанрды, тагыраак айтканда, арман жанрын кескин түрдө жаңылоо, өнүктүрүү натыйжасында келип чыккан өзүнчө бир оригиналдуу көркөм окуя, болгондо да оозеки поэзия менен жазма маданияттын айкалышкан, тоголушкан чекитинен пайда болгон көркөм окуя.

Акындар поэзиясынын тарыхында Жеңижоктун адабий мурасы айрыкча мааниге ээ. Поэзиясынын мазмундук тереңдиги, жанрдык, тематикалык ар түрдүүлүгү, албетте, көркөмдүк артыкчылыгы, эң оболу Жеңижоктун жекече адамдык тагдыры менен шартталган. Анын «Жалгыз тал» деген ыры жекече тагдырдын кырдаалдарынан улам жаралган:

Канаты жок жалгыз тал,

Кайгысы көп байкуш тал.¹

Эл-жеринен ажыраган акын өзүнүн жалгыздыгын талдын жалгыздыгына окшоштурат. Берилген ыр саптарында аллитерациядан тартып, строфалык параллелизмге чейинки салттуу көркөм сөз каражаттары орун алганы талашсыз. Ошондой болсо да, «кайрылып келип карга, бурулуп келип булбул конгондой» жалгыз талды жандандыруу (одухотворение), ага «адамдык» касиет киргизүү аталган ырдын образдык системасына чынында да кескин жаңылык берет. Натыйжада акындын арманы, тагыраак айтканда, жалгыздыгы жөнүндөгү монологу өзүнө окшош жалгыз тал менен болгон диалогго айланат.

Жеңижок адам катары өзүнүн жашоо-турмушунда канчалык трагедиялуу экени акындын «Балам жок», «Ак куржун толо ыр калды» деген ырларынан даана көрүнөт. «Балам жок» деген ыр – бул адамдын тукуму, эртеңкиси жөнүндөгү акындын медитациясы, арман күүсү. Акын ар бир адамдын турмушунда баласыз, тукумсуз өмүр уланбасын жакшы түшүнөт, ошондуктан ал өзүнүн ушундай абалын тели-теңтуштарынан кем катарында сезет, өзүн «капталга бүткөн тал» деп, «капыстан жаралган жан» деп билет, бирок ошондой кайгылуу абалда болсо да, ал келечектен үмүт үзбөйт. Акындын арман күүсү оптимисттик доош менен бүтөт, анткени өзүнүн жеке турмушунда не бир адилетсиздикти баштан өткөрүп, тагдырдын оор соккуларына дуушар болсо да, ал мүнкүрөп баш ийген эмес, дайыма үмүт кылган «журту» бар экенине ишенген. Ал өзүнүн өлбөстүгүн, келечегин элден көргөн. Ошондуктан акындын эң негизги арманы, жүрөк өйүгөн күйүтү бир гана элге байланыштуу болгон, эл жашаган доорго, заманга Жеңижок эч качан кайдыгер калган эмес. Акындын арманы бала жоктуктун жекече трагедиясын элди «аңкоо кылган», «көркөө кылган» – кат билбеген замандын деңгээлине көтөрүп чыгат. Ошентип, акындын арман ырлары өзүнүн жанрдык, формалык жагынан гана эмес, идеялык-тематикалык, социалдык-коомдук мазмуну боюнча да кескин өзгөрүүлөргө ээ болот.

Кыргыз поэзиясында өзгөчө, өз алдынча бөлүнүп турган акындардын бири – Какен Алмазбеков. Бул акындын чыгармачылыгы кандайдыр бир ички касиет-сапаттары менен биздин изилдөө темабызга түздөн-түз тиешеси бар.

Какен Алмазбековдун акындык жана адамдык тагдыры өзүнчө бир таң калыштуу, кызыктуу болгон экен. Ал көптүн бири сыяктуу мезгилдин, замандын эрежесине ылайык Жазуучулар союзуна мүчөлүккө өтүүгө умтулбаган. Эгер андай болгондо эл ичине фольклор катары тарап кеткен ырлары тирүүсүндө китеп болуп чыкмак, тагдыры да башкача курулмак. Анткен менен, көркөм чыгармачылыкка карата ал адамдын өз түйшүгү, өз позициясы болгон:

Алиги жармач жазма акын

Айлансын төкмө акындан...²

¹Залкар акындар. II том. Жеңижок. – Б.: Шам, 1999. – 77-б.

²Алмазбеков К. Эன்னин арманы. – Б.: Учкун, 1992. – 9-б.

мүнөздүү көрүнүш. Мындай жыйынтыкка биз жогоруда аталган эпостук чыгармаларды («Манас», «Кожожаш», «Курманбек», Саринжи-Бөкөй» ж.б.) талдоо негизинде келдик. Ал мындайча: а) Арман ыр көркөм образдын лейтмотивин түзөт. Каарман сюжеттин өнүгүшүнө жараша улам жаңы кырдаалга туш келет, ушуга байланыштуу арман ыр дагы өзүнүн мазмунун жана түзүлүш ыргагын жаңылап турат. б) Арман ыр өзүнүн мазмуну боюнча жеке адамдык тагдырдын чегинен чыгат, адам менен табияттын түбөлүк күрөшүн чагылдырган медитацияга айланат. Албетте, мындай учурларда арман жанрынын көркөмдүк системасы кеңийт, аллегориялык образдар, антроморфизм үстөмдүк кылат. в) Ар бир эпостун чагылдырган турмуштук жагдайларына жана кырдаалдарына жараша арман жанры да өзүнүн ички табиятын кубултуп, жаңылап турат. Коомдук турмуштагы, уруулук жашоо-шарттарындагы келип чыккан конфликт, карама-каршылык, күрөш адамдар арасындагы реалдуу татаал карым катыштарды, байланыштарды сүрөттөөгө мажбурлайт. Мындай учурларда арман ырлары адамдын психологиялык абалын, ички дүйнөсүндөгү ар түркүн олку-солкулукту, кескин бурулуштарды ачып көрсөтүүгө багытталат. Персонаждар кадимки өзүнүн реалдуу туруш-турпаты менен көз алдыга тартылат. Ошентип, ар бир эпикалык чыгарманын жекече өзгөчөлүгү, табийгы туруш-турпаты, сүрөттөгөн турмуштук жагдайлары арман жанрынын көркөмдүк функциясын алдын-ала белгилөө менен бирге, анын ар түркүн трансформациясына, сублимациясына алып келет.

Акындар поэзиясы оозеки чыгармачылыктын эң күчтүү өнүккөн тармагына жатат. Кандай гана акын болбосун, ал баарынан мурда өзүнөн эрте өткөндөрдүн салтына таянат. Бул сөзсүз талап кылына турган шарт. Ошондой болсо да, акындар поэзиясы – өзүнчө индивидуалдуу чыгармачылык. Токтогул менен Жеңижок, Алымкул менен Калыктын поэзиясы бири-биринен эң оболу чыгармачылыктагы индивидуалдуулуктары менен айырмаланышат. Акын канчалык таланттуу болсо, өзүнүн чыгармачылыгында канчалык индивидуалдуу болсо, ал өзүнөн мурдагы салтка ошончолук деңгээлде өз алдынча, жекече мамиле кылат. Ушунун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз. Алар: а) Арман жанрынын өнүгүшү, кубулушу акындын жеке чыгармачылык индивидуалдуулугуна, талантынын масштабына байланыштуу. Ар кандай акын эгерде ал өзүнүн индивидуалдуу чыгармачылык жүзүн ачууга аракеттенсе, анда ал эч качан салттуулуктун бийик үлгүлөрү менен чектелбейт, ал арман жанрынын көркөмдүк ички мүмкүнчүлүктөрүн иштетет. б) Арман жанрынын өзүнөн-өзү көкүрөктө «жатталып» калышы акындын жеке чыгармачылык масштабына гана эмес, ошондой эле даражада анын жекече адамдык тагдырына бекем түрдө шартталган. Келтирилген ушул эки жыйынтык айрыкча Жеңижок менен Токтогулдун, Калык менен Осмонкулдун поэзиясында эң ачык түрдө реализацияланат.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү публикацияларда чагылдырылган:

1. Арман ырларынын тематикасы//Вестник КГНУ, 2 выпуск, часть 1. Филолог. науки. – Б., 1999. – 27-36- бб.
2. Арман ырларын жарыялоо жана изилдөө маселеси//Вестник КГНУ. Филология, выпуск 4, Серия 1. – Б., 2001. – 132 – 137- бб.
3. Коомдук-социалдык өзгөрүүлөргө ылайык арман ырларынын кубулушу//Сб. КГПИ. Язык и проблемы межкульт. коммуникации (Матер. межвуз. научно-практич. конференции). – Б., 2001. – 236 – 246- бб.
4. К. Акиевдин «Ак Мөөр» поэмасындагы арман жанрынын берилиши//Сб. КГПИ. Язык и проблемы межкульт. коммуникации (Материалы межвуз. научно-практич. конференции). – Б., 2001. – 246 – 253- бб.
5. Т. Сатылгановдун поэзиясындагы арман жанры//Вестник КГНУ (Труды молодых ученых Центра магистратуры, аспирантуры и национ. образоват. программ.), выпуск 1, серия 5. – Б., 2001. – 25 – 31- бб.
6. «Манас» эпосундагы Каныкейдин арманы//Вестник КГНУ. Филология. Вып. 4, сер. 1. – Б., 2001. – 65 – 69- бб.
7. «Манас» эпосундагы арман мотивинин берилиши (Жакыптын, Алмамбеттин арманы) / Жыйнакта: Көркөм адабиятыбыздын проблемалары. – Б., 2001. – 27 – 37- бб.
8. Кенже эпостордогу арман ырларынын көркөмдүк функциясы (Олжобай менен Кишимжан), «Курманбек» эпосторунун негизинде. / Жыйнакта: К. К. Сартбаев – окумуштуу жана педагог. – Б., 2002. – 178 – 186- бб.

Ж. С. Байтерекованын филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз арман ырларынын көркөмдүк кубулушу» деген темадагы диссертациялык ишине
АННОТАЦИЯ

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан жана корутундудан турат. Акырында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилди. Анда биринчи болуп кыргыз элинин оозеки поэтикалык мурасынын көп жанрлуу курамындагы арман жанрынын улуттук феномен катары пайда болуш, калыптаныш жана өнүгүш жолдорун системалуу анализ жүргүзүү негизинде ачуу аракети жасалды. Изилдөөдө арман жанрынын бөтөнчөлүгү, негизги тематикалык багыттары көрсөтүлүп, анын келип чыгышынын байыркы катмарлары белгиленүү менен, туруктуу формаларына жана салттарына басым коюлуп, ошону менен бирге жанрдын динамикалык мүнөзүнө дыкааттык менен анализ жүргүзүүнүн негизинде анын жанрдык түрүн өзгөртүүгө, трансформацияланууга жөндөмдүүлүгү ачылып берилди. Диссертацияда «Манас» эпосунан, кенже эпостордон алынган эпизоддорго жана мотивдерге, ошондой эле төкмө акындардын жекече чыгармаларына алардагы арман жанрынын поэтикалык айырмалуу бөтөнчөлүгүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктоо максатында жаңыча илимий негизде ар тараптуу талдоо иштери жүргүзүлөт.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Байтерековой Ж. С. на соискание учёной степени кандидата филологических наук на тему «Художественная трансформация кыргызских арманов (жалоб)»

Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения. В конце приведен список использованной литературы и источников. В ней впервые сделана попытка путем системного анализа раскрыть пути сложения и развития жанра арманов (жалобы), как национального феномена многожанровом составе устного поэтического наследия киргизского народа. В работе выявляются жанровые особенности арманов, их коренные тематические направления, утверждаются древние жизненные пласты возникновения жанра, акцентируются его канонические формулы и традиции, вместе с тем раскрываются на основе скрупулезного анализа динамический характер жанра, его способность к жанровому видоизменению, трансформации. В диссертации на новой научной основе подвергаются обстоятельному разбору эпизоды и мотивы из эпоса «Манас», малого эпоса и индивидуальные произведения акынов-импровизаторов, с целью выявления в них жанра арманов и установления специфических закономерностей такого поэтического симбиоза.

ANNOTATION

of I. S. Baiterekova's dissertation for a candidate's degree in philological sciences on the theme: Artistic Transformations of the Kyrgyz Armans (Complaints)

The dissertation includes an introduction, three chapters and a conclusion. There is a list of literature cited and a list of sources at the end. For the first time, through the system analysis there has been made an attempt to reveal the ways of the formation and development of the armans' (complaints) genre as the national phenomenon of the multigenre contents of the oral poetic heritage of the Kyrgyz people. The armans' genre peculiarities are being brought to light in the work together with their fundamental subject directions; the ancient vital strata of the genre origin are confirmed and its canonical formulas and traditions are stressed. Alongside with this, on the basis of the scrupulous analysis, the dynamical character of the genre is revealed together with its abilities to a change and transformation. In the dissertation, on the new scientific basis, the episodes and motives from the epos Manas are being subjected to the scrupulous analysis alongside with the ones from the small epos and the individual works of the akyns-improvisators with the aim of revealing the armans' genre in them and determining the specific objective laws of such a poetic symbiosis.

Басууга 20.08.02 кол коюлду. Форматы 60x84 1/16

Көлөмү 1,25 б.т Нускасы 100 даана. Заказ 207

Бишкек ш., «Алтын Тамга» басмаканасы. Орозбеков көч., 44

Т. 22-15-01